

ԿԱՐՍ-ՇԻՐԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ
ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ¹

Էսթեր Հ. Խենյան

ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Սույն ուսումնասիրությունը նվիրված է կոնկրետ տարածքային ընդգրկում ունեցող մականուններին: Ուսումնասիրության մեջ փորձ է արվել կարս-շիրակյան մականունները ստորաբաժանել ըստ հիմնական տարատեսակների՝ ելնելով դրանց իմաստաբանական ուղղվածությունից, ինչպես նաև հիմնական բնութագրիչներից: Դիտարկման առանձին խնդիր են դարձել մականունների առաջացման պատճառահետևանքային պայմանները, ինչպես նաև կառուցվածքային տիրապետող սխեման: Մեթոդներ և նյութեր. Ուսումնասիրությունը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում պահվող (անտիպ) Կարս-Շիրակի տարածաշրջանը ներկայացնող մականունների հիման վրա: Հետազոտության ժամանակ ուշադրության են առնվել հայ և ռուսական լեզվաբանական, ազգագրական և բանագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքները: Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են պատմահամեմատական և մասամբ պատմաաշխարհագրական մեթոդներ: Վերլուծություն. Կարս-շիրակյան տարածաշրջանի բանավոր ավանդույթի ինքնատիպ դրսևորումներից մեկը մականունն է, որը հասարակության անդամների անձնանվանական բանաձևերին զուգահեռ ակտիվ կերպով ստեղծվել և շրջանառվել է: Ի տարբերություն անձնանունների, որոնք ուսումնասիրվող տարածաշրջանում վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում հիմնականում հանդես են եկել եռաբաղադրիչ բանաձևային կազմով (անուն, հայրանուն, ազգանուն), մականուններն անհատի ինքնությունը բացահայտող լրացուցիչ բանաձևի դեր են ունեցել: Արդյունքներ. Մականունների քննությունը ցույց է տալիս կարս-շի-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի 25RG-6B114 ծածկագրով նախագծի շրջանակում: Չեկուցումը կարդացվել է «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» 12-րդ միջազգային գիտաժողովում:

րակյան տարածաշրջանի հասարակության սոցիալական վիճակը, սովորությունները, փոխհարաբերությունները, պատմական գլոբալ փոփոխությունները 19-րդ դարավերջում և 20-րդ դարում: Ուսումնասիրությունը նաև ցույց է տալիս, որ մականունները կազմել են կարս-շիրակյան տարածաշրջանի և հատկապես Ալեքսանդրապոլ-Գյումրի-Լենինական քաղաքի ազգաբնակչության կյանքի ու կենցաղի անբաժան մասը՝ անփոխարինելի հմայք հաղորդելով անհատի անձնականմանը՝ այն լրացնելով ինքնատիպ փաստերով և նրբերանգներով:

Բանալի բառեր՝ *մականուն, անձնանուն, անհատ, ավելորդ անուն, բանաձև, հավաքածու, բանավոր ավանդույթ, սովորույթ:*

Ինչպես հղել. Խեմչյան Է. *Կարս-շիրակյան տարածաշրջանի մականունները և դրանց բնութագրիչները*, // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2025: Հ. 2(28): 167 - 176 էջեր: DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-167

NICKNAMES OF THE KARS-SHIRAK REGION AND THEIR CHARACTERISTICS ²

Ester H. Khemchyan

Institute of Archeology and Ethnography NAS, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: This study is devoted to nicknames having a specific territorial coverage. The study attempts to subdivide the Kars-Shirak nicknames according to their main varieties, based on their semantic orientation as well as their fundamental characteristics. A separate issue of consideration became the causal conditions of nickname formation, as well as the dominant structural pattern. **Methods and materials:** The study is based on nicknames representing the Kars-Shirak region, stored in the archive of the Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA (unpublished). During the research, the results of Armenian and Russian linguistic, ethnographic, and folkloric studies were taken into account. The study employed historical-comparative and partially historical-geographical methods. **Analysis:** One of the distinctive manifestations of the oral tradition of the Kars-Shirak region is the nickname, which was actively created and circulated parallel to the personal naming formulas of community members. Unlike personal names, which in the studied region over the past two centuries have mainly appeared in three-component formulaic composition (first name, patronymic, surname), nicknames have played the role of an additional (surplus) formula revealing an individual's identity. **Results:** The examination of nicknames reveals the social status, customs, relationships, and historical global changes of Kars-Shirak region society in the late 19th and 20th centuries. The study also shows that nicknames constituted an integral part of the life and everyday existence of the population of the Kars-Shirak region and especially the city of Alexandropol-Gyumri-Leninakan, imparting irreplaceable charm to individual naming by supplementing it with distinctive facts and nuances.

² The research was supported by the Higher Education and Science Committee of MESCS RA (Research project № 25RG-6B114)

Key words: *nickname, personal name, individual, additional name, formula, collection, oral tradition, custom.*

Citation. Khemchyan E. *Nicknames of the Kars-Shirak Region and their Characteristics*, // “Scientific Works” of the Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA, Gyumri, 2025. V. 2 (28), 167-176 pp.. DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-167

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն . Հայ հասարակության մեջ մականունները մեծ տարածում են ունեցել: Պատմական Հայաստանի տարբեր տարածաշրջաններում մականվանը տարբեր անվանումներ են տվել, որոնց հիմքում նույն իմաստն է ընկած: Մականունը մեծ մասամբ դիտարկվել է որպես «ավել անուն» [1, էջ 119], «ածական» [1, էջ 13] կամ «փուտ անուն» [2, էջ 1543], որը անհատի բուն անունից գատ, բնորոշել է նրա պակասությունը, ֆիզիկական և հոգեկան թերությունը, ընդգծված տարբերությունը հասարակության մյուս անդամներից և այլն: Յուրաքանչյուր գավառ կիրառել է իր բարբառային տարբերակը, օրինակ՝ Լոռիում այն «ելվել անըմ» [12, էջ 205], Արցախ-Սյունիք տարածաշրջանում «փոթ անում» [11, էջ 715], իսկ Տավուշում «Փուտ անուն» բառակապակցությունն է, որի հիմքում նույնպես ընկած է արատավորության, թերության գաղափարը: «Փուտ անունը» մեծ կիրառություն է ունեցել նաև Արարատյան և Թիֆլիսի բարբառներում [7, էջ 82]: Կարս-Շիրակ տարածաշրջանում «մականուն» [2, էջ 955] բառին զուգահեռ օգտագործվել է նաև թուրքերեն «լաղապ», «լաղաբ» (lakap) բառը [14, էջ 378], որը թարգմանաբար նշանակում է մականուն:

Իրենց ժանրային տեսակով մականունները մտնում են ասոցիաբանական բանահյուսության մեջ՝ որպես անձանվանական բանաձևեր: Մականունները կարճառոտ, պատկերավոր, բնութագրական ու այլաբանական իմաստով ձևակերպումներ են, որոնք բացահայտում են անհատի ֆիզիկական, մտավոր, հասարակական հատկանիշները: Կարս-Շիրակ տարածաշրջանի մականունների մեջ առաջնահերթությունը պատկանում է Ալեքսանդրապոլ-Գյումրի-Լենինական քաղաքին: Հին Գյումրու մականունների մեջ պահպանվել է արհեստավորական քաղաքի միջավայրը, բնակիչների բնավորությունը, փոխհարաբերությունները, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, կենցաղն ու սովորույթները, վերաբերմունքը միմյանց նկատմամբ: Այդ ամենն ինքնատիպորեն ծաղրի, ձեռք առնելու, կատակաբանության միջոցով վերածվել է թևավոր խոսքի և մականունբանաձևի: Այդ մականունների մեջ ողջ Շիրակն է իր անկրկնելի հմայքով և դիպուկ խոսքին տիրապետելու կարողությամբ: Իրենց ընդգրկուն, իմաստաբանական, տեղեկատվական լայն հնարավորություններ ունեցող մականունները բազմակողմանի ուսումնասիրության մեծ ասպարեզ են ապահովում բանագետների, ազգագրագետների և լեզվաբանների համար: Շիրակի մականունները կոլեկտիվ ստեղծագործության արդյունք են և կոլեկտիվ սպառման նյութ: Մականունը ծնող և սնող միջավայրում էլ լայն շրջանառության մեջ է դրվել և մականվանակիր անձին ուղեկցել ողջ կյանքում:

Բառագանձը, որ օգտագործվել է մականունների ստեղծման ընթացքում Կարս-Շիրակի խոսվածքի 19-րդ դարավերջ և 20-րդ դար ժամանակահատվածի պատկերն է ներկայացնում: Քննության առնված նյութերը ցույց են տալիս, որ Կարս-Շիրակի խոսվածքի լեզվական հնարավորություններով ստեղծվել են հյութեղ, արտահայտիչ, սարկաստիկ և երգիծական պատկերներ, որոնց կրողները կոնկրետ և ճանաչելի անհատներ

են՝ իրենց դրական և բացասական կողմերով [6, էջեր 415-444: 9, էջեր 306-329]: Եվ այդ միջավայրում յուրաքանչյուր մականուն-բանաձև դարձել է դրական կամ բացասական կերպար, օրինակ՝ Փշող Համո, Պոլոզ Մուկուչ, Ջղեր Խաչիկ, Ծիտրո Տիգրան, Կոռո Արտաշ, Կոռունկ, Լոբի Օնիկ, Թիփի Լևոն, Կենդանի արձան և այլն:

Անվանագիտությունը մականուն տերմինը քննության է առնում տարբեր կողմերից: Լեզվաբան Տիգրան Ավետիսյանը մականուն տերմինը կապում է անհատի և նրան շրջապատող մարդկանց փոխհարաբերության հետ, երբ վերջիններս այդ անհատի բնորոշ որևէ հատկանիշին համապատասխան մականուն են տալիս, որը մեծ մասամբ կապված է արտաքինի, ներքինի, հասարակական վիճակի և հասարակության մեջ ունեցած դիրքի հետ [3, էջ 214], օրինակ՝ Երկան Ալեք, Չոփու Թաթոս, Խելառ Աշո, Յարթար Մանուկ, Խուժան Մելիք և այլն:

Հայ բանահյուսական ավանդույթին բնորոշ է նաև մականուններ տալ բնակավայրերին և նրանց բնակիչներին, օրինակ՝ Ուտոդ-խմոդ այգեձորցիք, // Նրանց նման են չինըրեցիք, // Քոռ ու քաչալ չորըթնեցիք, // Ղոնախ խոփ տվող դրդեցիք [5, էջ 172] և այլն: Տեղավայրը բնորոշող մականունները միևնույն ժամանակ տարածվում են նաև բնակիչների վրա, և երբ ասվում է «Լոթի-փոթի գյումրեցի» (№ 1(4375) [9, էջ 500]), ապա բնորոշումը կերպաստեղծ հատկություն ունի և հավասարապես տարածվում է թե՛ բնակչի և թե՛ բնակավայրի վրա:

Վերլուծելով ռուսական տեղանվանական մականունները՝ ռուս բանագետ Կարտաշևան գտնում է, որ որոշ մականուններ ստեղծվել են զուտ տեղեկատվության նպատակով և գիտելիքներ են հաղորդում մականունակիրների բնակավայրի մասին (գյուղ, քաղաք և այլն) [13, էջեր 143-144]: Այս պարագայում մականվանը կցվող իրապատում գրույցը, զվարճախոսությունը, իրոք, իր սյուժեի մեջ պարունակում է նաև տեղավայրի, պատմության, կենցաղի, սովորույթների, հավատալիքների մասին տեղեկատվություն: Հետևաբար բնակավայրային մականունների տիպը ևս լրացրել է հայերին և Հայաստանին բնորոշ մականունների տեսակների շարքը:

Պարույր Բարսեղյանի հավաքածուն

Այս ուսումնասիրության համար հիմք են ծառայել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում պահվող Կարս-Շիրակ տարածաշրջանների ժողովրդական բանահյուսության բնագրերը: Տարածաշրջանը ներկայացնող տպագիր ժողովածուներում մականունների ժանրի նյութերը խիստ սակավաթիվ են, հիմնական նյութը ձեռագիր վիճակում գտնվում է արխիվային ֆոնդերում (FFI: 7473-7678, Ն. Նիկողոսյան, Մ. Թամրազյան): Մականունային ամենամեծ հավաքածուն սիրող-բանահավաք Պարույր Բարսեղյանի՝ 1960-ական թվականներին Լենինական քաղաքում գրառած մականուններն են (ՀԱԽԱԲ FFIV: 2045-2876, FFVI: 6404-6435 ֆոնդեր):

Մականունները մինչ օրս ակտիվորեն կենցաղավարում են կարս-շիրակյան տարածաշրջանում և առավելապես Գյումրի քաղաքում: Գյումրի քաղաքի մականունային ավանդույթը Պ. Բարսեղյանը բնորոշել է այսպես. «Այդ քաղաքի բնակչությունն ունեցել է և շարունակում է ունենալ այն սովորությունը, որ իր համաքաղաքացուն կցում է շատ ժամանակ զարմանալի բնորոշ կամ թնավոր մի ավելորդ անուն»:

Պ. Բարսեղյանը ծնվել և մեծացել է Ալեքսանդրապոլում, սովորել է առևտրական դպրոցում, անձամբ ճանաչել է բոլոր մականվանակիրներին, ծանոթ է եղել քաղաքի անցուղարձին, համաքաղաքացիների պատմություններին, մասնակցել է բոլոր նշանակալից իրադարձություններին: Իմացությունների լայն շրջանակը և ընկերների ու բանասացների շրջապատը բանահավաքին հնարավորություն են տվել հավաքել և ի մի բերել ժողովրդական բանահյուսության բազմաժանր նյութերը: Պ. Բարսեղյանն իր հավաքչական գործունեությունը սկսել է՝ նպատակ ունենալով գրառել Շիրակ աշխարհի և հատկապես Գյումրի քաղաքի բանահյուսությունը, սակայն շուտով նա հասկացել է, որ Շիրակում բնակվում են ոչ միայն շիրակցիներ, այլև կարսեցիներ, ախալքալաքցիներ, էրզրուցիներ և Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառներից գաղթած հայեր, որոնց բանավոր խոսքը ճոխ է, իսկ բանահյուսական ժանրերը հարուստ և ինքնատիպ, որոնք նույնպես կարիք ունեն հավաքման: Եվ նրա հավաքչական գործունեության սահմաններն ընդարձակվել են:

Գյումրիում մականուն են շնորհել ոչ միայն տոհմիկ գյումրեցիներին, այլև եկվոր ազգաբնակչությանը, որոնց ներկայությունը նոր երանգ է հաղորդել սրամիտ գյումրեցիների խոսքին: Բանահավաք Պ. Բարսեղյանի հավաքածուի նյութերի մեծ մասը ներկայացնում է 19-րդ դարավերջում և 20-րդ դարասկզբում Գյումրիում ապրած մարդկանց մականունները, օրինակ՝ Լախանի քոքենք, Լոպազ Մարգար, Խնգազդենց Մուկուչ, Կավկազ Օնիկ, Կացին Նիկոլ, Ջաջուրցի Արշակ և այլն: Քանի որ Պ. Բարսեղյանը մականունները գրառել է 20-րդ դարի 60-ական թվականներին, ուստի հավաքածուում զգալի թիվ են կազմում խորհրդային տարիների լենինականյան մականունները: Այդ մասին նա տվել է հետևյալ ծանոթությունը. «Այս ժողովածուի մեջ մտել են գլխավորապես հին սերնդի (ալեքսանդրապոլցոց) նաև մասամբ նոր սերնդի (լենինականցոց) մականունները: Նոր սերնդի մականուններից հետո փակագծերի մեջ գրվում է Ն տառը» [4, էջ FFIV: 2053], օրինակ՝ Բոնդո Գարուշ, Զոլոտ Ալբերտ (ոսկե ատամների համար), Խանձած Կարո, Կտուց Արամ, Չանկայշի Մուկուչ, Դավուլ Սերոժ, Մեղր Խաչիկ, Ճրտան Սերոժ, Զոթած Բադաթ, Ժաժիկ Մուկուչ և այլն: Փաստորեն բարսեղյանական ժողովածուն մականուն-բանաձևերը ներկայացնում է 100-ամյա կտրվածքով և ցույց է տալիս դրանց կենսունակության, շարունակականության և կենցաղավարման ավանդույթի պահպանումը Շիրակի տարածաշրջանում:

Բանահավաք Պ. Բարսեղյանը հանգամանորեն ներկայացրել է յուրաքանչյուր մականվան առաջացման պատճառը, մականունը կրողի ով լինելը, զբաղմունքը, արտաքին տեսքը, բնավորությունը, մարդկային արժանիքները, հասարակության կողմից դրական կամ բացասական վերաբերմունքը և այլն: Օրինակ՝ Թիփի Սուրեն (գրավաճառ, մականունը ստացել է դատարկ խոսելու և ստախոսության համար), Թրքեն աղա (Գրիգորյան Թորգոմ, հարուստ նավթավաճառ, տախտակը պակաս (թեթևսոլիկ), «Թրքեն» մականունը Թորգոմ անվան աղավաղումն է, ասվել է հեզնանքի համար), Լոպազ Միմոն (միկիտանչի, խմող, մեծ-մեծ խոսող, գլուխը գովող լոպազ մարդ), Գելխոյենց Կարո (Հարությունյան, հայտնի գլխարկ կարող, գլխարկի մեջ գրում էր իր ազգանունը: Այնքան ավտարիտետ ուներ, երբ իրա միշտարիքը խմելիս փող չէին ունենում, ցույց էին տալիս նրա ազգանունով գլխարկը, խմիչքը ապառիկ էր բաց թողնվում), Արտուշ խան Շագրիարսկի

(նախկին Շահրիար գյուղից, վայելչակազմ, գեղեցիկ, շախին, դոչաղ, միշտ զինված, դաշնակ, տեռորիստ, հեղափոխությունից հետո գնդակահարված: Այդ պատճառով կինը՝ Խոյեցոնց աղջիկը, ինքնասպան եղավ), Բզանմոզենց Սիմոն (Սիմոնի պապը ունեցել է մի մոզի, որին միայն բզելով են տեղից շարժել): Բարսեղյանն իր հավաքածուին կցել է նաև բարբառային և օտարալեզու բառերի հանգամանակից բառարան:

Մականվանակիրներից շատերը ժամանակին եղել են Ալեքսանդրապոլ-Գյումրի քաղաքի նշանավոր դեմքերը, որոնց անվան շուրջ տարբեր զվարճալի պատմություններ են ձևավորվել: Բանահավաք Բարսեղյանը գրառել է նաև այդ պատումները, որոնք մեծ տեղեկատվություն են պարունակում այդ ինքնատիպ քաղաքի ու նրա բնակիչների մասին: Դրանք ընդգրկվել են «Շիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը» ժողովածուի իրապատում գրույցների շարքում [9, էջեր 306-329]: Կարելի է ասել, որ բանահավաք Պ. Բարսեղյանն ինչ-որ չափով Գյումրի քաղաքի կենսագիրն է, և նրա ջանքերի շնորհիվ պահպանված նյութերն այսօրվա ընթերցողին պատկերացում են տալիս 19-րդ դարավերջից մինչև 20-րդ դարի կեսերը Գյումրու և գյումրեցիների մասին: Ինչպես նկատել են մերօրյա գյումրեցիներ Կարինե Սահակյանն ու Ռոզա Հովհաննիսյանը. «... մականուններն ու տեղական գրույցները քաղաքի կենդանի մատյաններն են՝ խտացված հումորով» [10, էջ 85]:

Մականունների տեսակներն ու ստեղծման պատճառները

Կարս-շիրակյան մականունները իմաստով և անհատին բնութագրելու հատկությամբ բաժանվում են մի քանի տեսակների.

ա) Մականուններ, որոնք պայմանավորված են անհատի մասնագիտության, արհեստի, զբաղմունքի կամ գործի բնույթով և ներկայացնում են Կարս-Շիրակ տարածաշրջանի արհեստների ողջ երանգապնակը, օրինակ՝ Բոստանչի Սենո, Դալլաք Շառո, Դամրչի Մանուկ, Խոզարած Յուլակ, Չարչի Մխոյենք, Ֆայտոնչի Կարապետ, Դավուչի Պոլոզ Աշո, Յափչի Արամ, Չոբան Համբո, Սարկչի Յարշակ, Ակմակչի Կարո, Ասչի Չախալ և այլն:

բ) Մականուններ՝ պայմանավորված անհատի ֆիզիկական և հոգեկան շեղումներով, որոնք հաճախ ունեն ստորացնելու և ծաղրելու միտում, օրինակ՝ Տանձի պոչենք, Խելառ Աշո, Խլեզ Օնիկ, Խույսուզ Սերոժ, Ծուռվիզ Հայկ, Ժաժան գլոխ Թաթոս, Քաչալ Մկո, Դդում Յարութիկ, Լենտո Յարութ, Լալ Վաղո, Ճուղզ Սերոժ, Չեչոտ Ավո, Փթած Յակո, Խուլ Յակո և այլն:

գ) Անհատական հետաքրքրությունները ներկայացնող մականուններ, օրինակ՝ Գրամաֆոն Մուկուչ, Տուռնիկ Օնիկ, Շուն խաղցնող (Կարեն Տիգրանյան), Տանգո Գևոր, Ստիլակ Ճուկ Գևոր, Գող Գևոր, Ֆաբրիկա Ղազար և այլն:

դ) Մտավորականությանը, արվեստագետներին և անհատի կրթական մակարդակը ներկայացնող մականուններ, օրինակ՝ Աշո Գոքոր կամ Աշո Շերամ (Գրիգոր Տալյան), Ղազարապատցի Ավո (Ավետիք Իսահակյան), Քոռ Կոյա (կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյան), Թամրզենց Մացո (բանաստեղծ և գյուտարար), Կայծակ Նիկալ («Կայծակ» պատի թերթի խմբագիր), Կտուց Մեխակ (դերասան), Ճզըր-վզըր Բաբայան (ջութակահար), Մունդառ Պուշկին (բանաստեղծ, արտաքինով Պուշկինին նման, բայց բանաստեղծության որակը վատ), Դեպոյի Ճնճող (Հովհաննես Ափինյան-տպարանապետ), Ժակ Բոնբոն (փաստաբան) և այլն:

ե) Անհատի ծննդավայրը կամ բնակավայրը որպես մականվան ցուցիչ, օրինակ՝ Չիֆտալինսկի Վարոս (Չիֆտալու գյուղից), Ջաջուոցի Արշակ, Սլաբոտկի Մանուկ

(Գյումրու թաղամաս), Ղանիշեցի Սերկո, Փալդրվեցոց Նազարեթ, Դրմփենք (գաղթել են Բուլանըխից և անցել են «Դրմփ կարմունջեն»: Մականունը դարձել է ազգանուն), Ջիթող-ցունք (նախնիները գաղթել են Էրզրումի Ջիթողի գյուղից), Ղարս Կարո, Աբարանցի Խաչո, Բաթում Մարտիրոս, Կախեթի Օնիկ, Թիֆլիզ Յակոբ, Էրզրումցի Յարուֆ, Ծմակի Օհանես կամ Էջմիածնեցի Օհանես և այլն:

զ) Մականուններ, որոնք ցույց են տալիս անհատի գրաված դիրքը ընտանիքում և հասարակական կյանքում, օրինակ՝ Տեր Աքուլ, Բաշպորտ Դերենիկ, Բարբառ Յակոբ (հեքիմ), Արթար Մանուկ («Փրկիչ» եկեղեցու հոջակավոր վարպետներից մեկը), Բարի Լուսենք (առավոտյան բոլորին «Բարի լույս» էին մաղթում), Գառ Մանուկենք, Դուզակատենց Սիրական (ճիշտ խոսքը ճակատին ասող), Թամբալ լոթի, Հարս ապլա տերտեր և այլն:

ե) Մականուններ, որոնք տրվել են օտարազգի հարևաններին կամ օտարազգիների հետ այս կամ այն կերպ առնչություն ունեցող հայերին, օրինակ՝ Աղքատ Շեխո (ազգությամբ՝ եզդի, մուրացկան), Սվախչի Ալեք (Ալեքսանդր Վասիլիչ Կաչերգին, ռուսաց լեզվի ուսուցիչ), Ուռում Կոլյա, Բոշի տղա, Դոխտրուր Գևոր (դուխաբորների հետ շփվելու համար), Լազգի Համո (լազգու շորեր էր հագնում, խանչալ կապում), Խախոլ Արամ (շեկ լինելու պատճառով), Կիտայ Գևոր, Կիրգիզ Յոսեփ, Քուրդ Մելքոն և այլն:

զ) Մականուններ, որոնք բնորոշում են Գյումրիի հայտնի տոհմերը, նրանց գործունեությունը, դրական և բացասական կողմերը: Օրինակ՝ հայտնի մանուֆակտուրիստներ Կարապետ և Սկրտիչ Մխիթարյաններին անվանում էին Ալթի Գոռշենց: Մականվան համար հիմք էր հանդիսացել իրենց խանութում ալթի (վեց) գոռշանոց կտոր ծախելը: Ըստ Պ. Բարսեղյանի նյութերի՝ այս մականունը Մխիթարյաններին տվել են քրդերը: Ալվանձոնք (մականունը տրվել էր Կուպալյաններին՝ զանազան կտորներ ներկելու համար), Անարժան Հարուստենք (մականունը տրվել է վաճառական Պապիկյաններին: Նրանց տոհմից Պետրոսը փոքր ժամանակ քաղաքամերձ ձորից գտել էր մի կճուռ ոսկի և հարստացել էին ու զբաղվում էին նավթի և ածուխի վաճառքով): Բակմզենք (մականունը տրվել է երկաթեղենի խանութ և խան (իջևանատուն) ունեցող Պողոսյաններին: Վաղ ժամանակներում նրանց խանը մի ուխտաբեռ բակմազ (դոշաք) են բերում: Բակմազի տիկը ծակվում է, և բակմազը տարածվում է ողջ խանով մեկ: Այս դիպվածն էլ հիմք է հանդիսանում նրանց մականվան համար), Ղունկ Աշողենք (տոհմական առևտրականներ եղունգ նայելով գուշակել են):

Մականունների ստեղծման միջավայրը սովորաբար այն բնակավայրը, աշխատավայրը, համայնքը, դպրոցը, ընկերախումբն է, որտեղ մարդիկ միմյանց լավ են ճանաչում, գիտեն բոլորի թերություններն ու արժանիքները և ըստ այդմ՝ մականուն ստացողին սրամիտ ու համապատասխան բնորոշում են տալիս: Մականունների ստեղծման համար հիմք են ծառայել հետևյալ հանգամանքները.

ա) ծաղրը և սարկազմը կրողի նկատմամբ, օրինակ՝ Բոլիանտ Խանում, Գոջի Յակո, Գավնո Մարգիս, Էշ Արմեն, Իծու նամուս, Իշպիշկա թստող, Լոզոտ Աղասի, Խաշած Քալլա, Շան պլոր Արտո և այլն:

բ) հարգանքի, սիրո և գնահատանքի դրսևորում մականունակրի նկատմամբ, օրինակ՝ Բարխատ Կարո, Ծիտիկ Ավո, Կրակ Սերոժ, Ճստո Գևոր, Շաքար Աղբեր, Սիրուն Գևոր

զ) մականուններ, որոնք տրվել են հասարակության մեջ հեղինակություն ունենալու համար, օրինակ՝ Չուստիկով աղվակատ, Պաղվալի Վադո, Ջանլաթ (հայդուկ, կռվել է Տաճկաստանում), Ջիգարօղլի («Փրկիչ» եկեղեցու հռչակավոր վարպետներից մեկը՝ Մկրտիչը)

դ) մականուններ, որոնց համար առիթ են դարձել առանձին անհատների կյանքի ինքնատիպ դեպքերը, օրինակ՝ Սելաֆի Սերկո (խեղդվելուց փրկել է Կապանին), որի համար ստացել է մեդալ և մականուն, Ռասպիսկա Սիմոն, Սատանա Պապոպյենք (Ծերացած Պապոյին լավ չեն պահում: Նա հայտնում է, որ իր կտակը գտնում է պահել, որից հետո ուշադրության է արժանանում):

Ազգագրագետ Նիկոլ Մարգարյանը գտնում է, որ նմանօրինակ մականունները մշտական հատկանիշ չեն ցույց տալիս, այլ որևէ տպավորիչ դիպվածի արձագանք են, ուստի նպատակահարմար է դրանք անվանել «դիպվածային» [8, էջ 51]:

Իրենց կառուցվածքով կարս-շիրակյան մականունները հիմնականում հանդես են գալիս միաբաղադրիչ, երկբաղադրիչ և եռաբաղադրիչ բանաձևերով: Միաբաղադրիչ բանաձևը չի կցվում անձնանվանը, այն հանդես է գալիս ինքնուրույն և այնպես է աղերսվում անհատին, որ փոխարինում է անձնանվանը, և հասարակությունն անհատին ճանաչում է մականունով, օրինակ՝ Կոժոն, Պարավոզը, Մարինը, Օպիսը, Ճիլոն, Ճնճուղը, Ղունկին և այլն:

Մականունային երկբաղադրիչ բանաձևը կազմված է մականունից և անձնանունից, օրինակ՝ Ճենճոտ Նազար, Ասպածային Արա, Ճերմակ Համո կամ երկու բաղադրիչն էլ բնութագրող նշանակությամբ իրար լրացնող բառեր են, օրինակ՝ Բիրդան աղա, Բալուլ Մարգարե, Մկի դեսետնիկ, Վառված շուն:

Եռաբաղադրիչ երբեմն էլ քառաբաղադրիչ մականունները կազմված են տոհմանունից և անունից, օրինակ՝ Սատանա Պապոյենց Արմենակ, Տոան Մարտոյենց Աղասի, Սատանա Սաղմոսենց Վաչաբեկ աղա, Քալ Դավիթենց Խելառ Սերկո: Մի շարք եռաբաղադրիչ մականուններ հանդես են գալիս առանց անձնանունի և բնութագրում են կոնկրետ անհատի, օրինակ՝ Խորոզ ծախող Փեզավանզը, Խոտով խորոված էնողը և այլն:

Կարս-Շիրակ տարածաշրջանին և հատկապես Գյումրի քաղաքին բնորոշ առանձնահատկություններից է նույն անձնավորությանը մի քանի մականուն տալու սովորությունը, որը պայմանավորված է մականուն ստացող անհատի բնավորության, գործելակերպի, վարքի առանձնահատկություններով, օրինակ՝ Տեր Ճնղլո (գիշերները ցորենի դեզից օրան գողանալու համար ստացել է նաև Տեր Ուկոալ (ռուս. украл) մականունը), Մուկ Ալեքը (նաև՝ Թոփալ Ալեք, Ամբ)՝ Պոլոզ Մուկուչի եղբայրը՝ միկիտանչի, մռայլ մարդ, Կնուր Վարդան (Վեսյուլի Վարդան), Կարճ Աշո (Պզղի Աշո, Խնկի ծառ, Կապեկ պաշտող Աշո) և այլն:

Մականունների կազմության մեջ հայերենից բացի կիրառվում են օտարալեզու (ռուսերեն, թուրքերեն, քրդերեն) փոխառյալ բառեր, որոնք ավելի են սաստկացնում հեղնանքը, ծաղրը և երբեմն էլ ստորացնելու միտում ունեն, օրինակ՝ Վեսյուլի Վանիչկա, Քեռի քուչի, Իզվեստնի Արամայիս, Թոփալ Ալեք, Չորնի Արտաշ, Յախկ Կարուշ, Ղաչաղ Յակո, Թոփալ Կոստո, Բեդնի Վարոս և այլն: Ինչպես նկատել է Ն. Մարգարյանը՝ «ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ավելի բարի ու դրական իմաստ ունեցող ածական անունների մեծ մասը հայիմաստ բառեր ու արտահայտություններ են, իսկ ամենասուր, սպանիչ կամ ստորացնող ածականները ունեն օտարալեզու (մեծ մասամբ՝ արաբա-

թուրքական) ծագում [8, էջ 52]: Նմանօրինակ մականունները նպատակ ունեն ստորացնելու, արհամարհելու, ծաղրելու, մարդու ինքնությունը ոչնչացնելու:

Ե Զ Ը Ր Ա Հ Ա Ն Ն Գ ՈՒ Մ. Կարս-Շիրակ տարածաշրջանի մականունների քննությունը ցույց է տալիս, որ գործ ունենք մականունային բազմազան ու հարուստ ավանդույթ ունեցող հանրության հետ: Դիտարկված մականունային նյութը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու տարածաշրջանի և հատկապես Գյումրի քաղաքի հասարակության բազմաշերտությունը, ազգաբնակչության սոցիալական վիճակը, կենցաղը, սովորությունները, մարդկային փոխհարաբերությունները 19-րդ դարավերջից մինչև 20-րդ դարի կեսերը: Քննության են առնվել մականունի ժանրային պատկանելության հարցը, մականուն տերմինի հոմանիշների կիրառությունն ըստ այլ տարածաշրջանների: Ներկայացվել է տարածաշրջանի ամենամեծ մականունային հավաքածուի նյութերի որոնման և գրառման պատմությունը: Ձեռքի տակ եղած արխիվային նյութերի հիման վրա ըստ մականունների իմաստաբանական ու բնութագրական հատկանիշների՝ նյութերը ստորաբաժանվել և տեսակավորվել են: Վեր են հանվել նաև մականունների առաջացմանը նպաստող պատճառները: Ուսումնասիրությունը նաև ցույց է տալիս, որ մականունները կազմել են կարս-շիրակյան տարածաշրջանի և հատկապես Ալեքսանդրապոլ-Գյումրի-Լենինական քաղաքի ազգաբնակչության կյանքի ու կենցաղի անբաժան մասը՝ անփոխարինելի հմայք հաղորդելով անհատի անձնականմանը՝ այն լրացնելով ինքնատիպ փաստերով և նրբերանգներով:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Աղայան Է.** *Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1* Երևան, «Հայաստան» հրատ.: 1976, 948 էջ:
2. **Աղայան Է.** *Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 2*, Երևան, «Հայաստան» հրատ.: 1976, 1642 էջ:
3. **Ավետիսյան Տ.** *Հայկական ազգանուն*, Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1987, 321 էջ:
4. **Բարսեղյան Պ.** *Գյումրեցոց մականունները, ձեռագիր հավաքածու*: Երևան: 1961-1967, FFIV: 2045-2876, FFVI: 6404-6435:
5. **Խեմյան Է.** *Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 21 Տալուշ*: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: 2000: 314 էջ:
6. **Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը**, կազմ.՝ Ս. Հարությունյան, Ս. Վարդանյան, Է. Խեմյան, Լ. Ղուեջյան, Մ. Խեմյան, Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: 2013: 750 էջ:
7. *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Է*, Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: 2012, 207 էջ:
8. **Մարգարյան Ն.** *Անձնական ընտրությունը արևելահայոց մեջ (19-20-րդ դդ. (ազգաբնական ուսումնասիրություն)* (Թեկնածուական ատենախոսություն, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2000, 160 էջ):
9. *Շիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը*, կազմ.՝ Մ. Հ. Խեմյան, Է. Հ. Խեմյան, Լ. Խ. Ղուեջյան, Հ. Հ. Մատիկյան, Երևան, ՀԱԻ հրատարակչություն, 2024, 640 էջ:
10. **Սահակյան Կ., Հովհաննիսյան Ռ.** *Մականունները որպես Գյումրու երևելիների բանահյուսական դիմանկարի ստեղծման փորձ* // «Շիրակը հայոց բառ ու բանի գանձարան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ հրատ.: 2023: 85-93 էջեր:
11. **Մարգարյան Ա.** *Արցախի բանահյուսությունը*: Երևան: «Էդիթ պրինտ»: 2015, 747 էջ:
12. **Մարգարյան Ա.** *Շամուտ*, Երևան, «Աստղիկ» հրատ.: 2025: 504 էջ:
13. **Карташова И. Ю.** *Прозвища-приставки в русском фольклоре* // Фольклор Урала, вып. 8, Свердловск, 1984, 140-153 сс.
14. *Турецко-русский словарь*, Москва, Государственное издательство национальных и иностранных словарей, 1945, 704 с.

References

1. **Aghayan E.**, Explanatory Dictionary of Modern Armenian, vol. 1 [*Ardi hayereni bat'satrakan bararan, h. 1*], Yerevan, Publishing House "Hayastan", 1976, 948 p. (in Armenian)
2. **Aghayan E.**, Explanatory Dictionary of Modern Armenian, vol. 2 [*Ardi hayereni bat'satrakan bararan, h. 2*], Yerevan, Publishing House "Hayastan", 1976, 1642 p. (in Armenian)
3. **Avetisyan T.** Armenian Surname [*Haykakan azganun*], Yerevan, Publishing House AS ArSSR, 1987, 321 p. (in Armenian)
4. **Barseghyan P.** Nicknames of Gyumri, manuscript collection [*Gyumret'sot's makanunnery, dzeragir havak'atsu*], Folklore Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography (FAIAE), 1961-1967, FFIV: 2045-2876, FFVI: 6404-6435. (in Armenian)
5. **Khemchyan E.** Armenian Ethnography and Folklore, vol. 21, Tavush [*Hay azagrut'yun ev banahyusut'yun, h. 21, Tavush*], Yerevan, Publishing House "Gitutyun" NAS RA, 2008, 492 p. (in Armenian)
6. Kars. The Folklore Tradition of Armenian [*Kars. hayot's banahyusakan mshakuyt'y*], comp.: S. Harutyunyan, S. Vardanyan, E. Khemchyan, L. Ghrejyan, M. Khemchyan, Yerevan, Publishing House "Gitutyun" NAS RA, 2013, 750 p. (in Armenian)
7. Dialectological Dictionary of the Armenian Language, vol. VII [*Hayot's lezvi barbarayin bararan, h. E*], Yerevan, Publishing House "Gitutyun" NAS RA, 2012, 207 p. (in Armenian)
8. **Margaryan N.** The Choice of Personal Names among Eastern Armenians (19th-20th Centuries (Ethnological Study) [*Andznanvan yntut'yun arevelahayot's mej (19-20-rd dd. Azgabanakan usumnasirut'yun)*] (Candidate's Thesis, Institute of Archaeology and Ethnography of the RA National Academy of Sciences, 2000, 160 pages) (in Armenian)
9. Shirak. The Folklore Tradition of Armenian [*Shirak. hayot's banahyusakan mshakuyt'y*], comp.: M. Khemchyan, E. Khemchyan, L. Ghrejyan, H. Matikyan, Yerevan, Publishing House IAE NAS RA, 2024, 640 p. (in Armenian)
10. Nicknames as an attempt to create a folklore portrait of prominent Gyumri people [*Makanunnery vorpes Gyumru erevelineri banahyusakan dimankari steghtsman p'ordz*] Proceedings of the International Conference "Shirak - a Treasury of Armenian Bar u Ban", Yerevan, LI Publishing House of the RA NAS, 2023, 85-93 pp. (in Armenian)
11. **Sargsyan A.** Artsakh Folklore [*Art'sakhi banahyusut'yuny*], Yerevan, Publishing House "Edit Print", 2015, 747 p. (in Armenian)
12. **Sargsyan A.** Shamut [*Shamut*], Yerevan, Publishing House "Asoghik", 2025, 504 p. (in Armenian)
13. **Kartasheva I.** Nicknames-proverbs in Russian folklore [*Prozvischa-prislovia v russkom fol'klore*] // Folklore of the Ural, vol. 8, Sverdlovsk, 1984, 140-153 pp. (in Russian)
14. Turkish-Russian Dictionary [*Turet'sko-russkiy slovar'*], Moscow, State Publishing House of National and Foreign Dictionaries, 1945, 704 p. (in Russian)

Ընդունվել է / Received on: **16. 10. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **25. 10. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Էսթեր Հայկի ԽԵՄՉՅԱՆ՝ բան. գիտ. թեկնածու,
ԳԱԱ հնագիտության և ազգագր. ինստիտուտի ալ.գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ
Էլ. huughe ekhemchyan@yandex.ru / ORCID.org/0000-0002-3638-7855

Ester Hayk KHEMCHYAN: PhD in Philology, Senior Researcher at
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS, Yerevan, RA,
e-mail: ekhemchyan@yandex.ru / ORCID.org/0000-0002-3638-7855